

Kitâbiyat Book Reviews

Islamophobia: The Challenge of Pluralism in the 21st Century.

Ed. John L. Esposito - Ibrahim Kalin.

Oxford: Oxford University Press, 2011, 236 sayfa.

Is Islamophobia a tangible reality in the West? The short answer is yes. A Muslim student of mine once conceded that whenever he went to a mosque to pray, he tried to get in and out stealthily so that he would not be seen by his colleagues and non-Muslim friends. It was Islamophobia that instigated this highly educated, Western-born person to harbor an ignominy of his religious identity. Notwithstanding its nebulousness, Islamophobia has become a widely used term in scholarly and everyday parlance to identify the negative attitudes and discrimination towards the Muslims. The term is rather new but the notion it conveys is not. The West has reckoned Islam as “the other” and this otherness has fueled anti-Islamic discourses throughout history for centuries. The 9/11 attacks and United States-led war on terror have further obstructed a fair understanding of Islam in the West, and instead, exacerbated the fear of it.

This is exactly why this collection of essays entitled *Islamophobia: The Challenge of Pluralism in the 21st Century* and edited by John L. Esposito and Ibrahim Kalin, both renowned scholars of Islamic studies, is a timely and significant contribution. The broad scholarly range of the contributors including sociologists, historians, and political scientists renders this volume a multidisciplinary work. Understanding that Islamophobia has historical, social, cultural, political, and economic constituents, a multidisciplinary approach to this issue is extremely beneficial for the reader.

The foremost merit of this volume is that numerous lucidly-written essays scrutinize the term Islamophobia and analyze its causes, scope, and effects. The volume aims to unfold the Western narratives about Islam and the Muslims by focusing on the past, present, and future of Islamophobia. The articles included in this volume convey that Islamophobia has proliferated in response to the aforementioned events and become a behemoth problem with social, cultural, and political dimensions, stonewalling the integration of Muslims living in the West into their host societies and stimulating the already strong anti-Western sentiments in the Muslim world.

The volume under review consists of three parts and eleven articles. The first part offers a framework for the contextualization of the term Islamophobia. The second part examines it through case studies focusing on the Netherlands, Austria, Germany, Britain, and the United States. The last part explicates how Islamophobia manifests itself in politics, society, culture, and literature. The contributions to this volume are admirably cohesive, but expectedly some more innovative and outstanding than others. Nevertheless, each article approaches the issue at hand from a different angle with diverse methodologies, meaningfully contributing to the integrity of this volume. As such, it would be invidious not to comment on each of these articles.

In his well-argued essay, "Islamophobia and Limits of Multiculturalism," Ibrahim Kalin states that the roots of Islamophobia lie in the secular ideals of the European Enlightenment, which inexorably exclude Islam on the grounds of being a non-Western religion. He correctly observes that the lack of basic knowledge on Islam renders the Western public unable to contextualize the portrayal of the Muslims by media. Kalin also argues that the current fear of Islam determines the limits of multiculturalism in the West as well as marginalizes the Muslim communities while precluding them from engaging in self-criticism. Without tackling these issues, the author concludes, a healthy dialogue cannot be commenced.

Jocelyne Cesari's "Islamophobia in the West: A Comparison between Europe and the United States," is an innovative article pointing out that Islamophobia overlaps with certain other common forms of discriminations in the West such as xenophobia or anti-immigrant policies. The author successfully demonstrates how Islamophobia and these other forms of discrimination are intertwined, especially in Europe. Claiming that the Muslims in the United States are more integrated into the American society compared to the Muslims in Europe where they are marginalized, Cesari suggests that a "societal culture," similar to the American model, should be instituted to further enable the integration of the Muslims into European societies.

Analyzing Islamophobia in the Netherlands, Austria, and Germany, Sam Cherribi holds the populist media largely responsible for the discriminatory attitudes towards the Muslims in Europe. His article entitled “An Obsession Renewed: Islamophobia in the Netherlands, Austria, and Germany” stresses that the three recent developments (German unification in 1990, Austrian accession to the European Union in 1992, and the murder of Theo Van Gogh in 2002) have contributed to the propagation of Islamophobia. Moreover, pointing out that Islamic threat replaced the Soviet threat in the eyes of the Europeans, Cherribi says that the Bosnian war constitutes a good example. The Bosnian war was, indeed, an interreligious conflict, however, its background and causes go way deeper than those recent developments that the author lists. As it may be remembered, it was the West that eventually intervened and put an end to the ethnic cleansing of the Muslim Bosnians.

Tahir Abbas contributed to this volume with his “Islamophobia in the United Kingdom: Historical and Contemporary Political and Media Discourses in the Framing of a 21st-century Anti-Muslim Racism,” in which he examines the phenomena of Islamophobia in Britain. The author’s conceptual framework to explain the use and application of the term Islamophobia is particularly successful. In “Islamophobia and Anti-Americanism: Measurements, Dynamics, and Consequences,” Mohamed Nimer demonstrates that Islamophobia and anti-Americanism are organically linked; namely, the proliferation of Islamophobia effectuates the rise of anti-Americanism in the Muslim world. The article is enhanced by the charts and statistics that are easy to read and support the author’s arguments. Despite a slightly challenging organization and lack of adequate analysis of the interconnectedness of Islamophobia and anti-Americanism, the article remains thought-provoking. Nimer concludes his piece by suggesting some measures that can be taken to address the anger directed at the Muslims in the United States and the anger directed at the United States in the Muslim world.

Another thought-provoking article, “Muslims, Islam(s), Race, and American Islamophobia,” by Sherman Jackson elucidates the reasons for current Muslim exclusion from the construct of “Americanness.” He asserts that perhaps due to the nature of Islam promoting the *ummah* (the community of believers) and dismissing racial exclusionism, the Muslims cannot relate themselves to a racial category. This, the author concludes, makes the Muslim immigrants in the United States “un-American.” Jackson proposes that the Muslims in the United States should embrace the racial reality in order to fulfill this requirement of the American society. The author’s call, however, begs the question of how the Muslims in the United States can racially ca-

tegorize themselves. Jackson seems to ignore the racial diversity within the Muslim world. Can an Indonesian Muslim and a Syrian Muslim consider themselves to be of the same race?

Sunaina Maira's "Islamophobia and the War on Terror: Youth, Citizenship, and Dissent" is an engaging article employing an ethnographic approach. Briefly mentioning Islamophobia's genealogy with reference to the discourses of Orientalism, the author observes how young Muslims living in the United States assess the American attitude and policy towards the Muslims and Muslim countries after 9/11 and how this attitude affected their Muslim identity. For this, she interviews South Asian Muslim high school students in a small town in New England. The author defines the Muslim youth's association with the United States as "dissenting citizenship," while stressing that the Muslims were the contemporary subordinated community in the United States.

Juan Cole, in "Islamophobia and American Foreign Policy Rhetoric: The Bush Years and After," analyzes the usage of Islamophobic rhetoric by President George W. Bush, Donald Rumsfeld, and Dick Cheney. The author is very critical of the Bush administration's foreign policy discourses pertaining to the Muslims and Islam. He argues that this Islamophobic rhetoric has damaged the American image in the eyes of the Muslims to a great extent. Nevertheless, Cole concludes that the failure of the Republican candidates, who adopted the same rhetoric during the presidential elections, and President Barack Obama's abandonment of the aforesaid foreign policy rhetoric are signs for a possible rapprochement between the United States and the Muslim world.

In "Islamophobic Discourse Masquerading as Art and Literature: Combating Myth through Progressive Education," Anas Al-Sheikh Ali looks at how widely circulated classics; for example, "The White Men's Burden," *The Lustful Turk*, *Don Quixote* have negatively contributed to the image of the Muslims in the West. Analyzing the construction of Islamophobic myths based on these classics and contemporary literature, he concludes that it is not viable to deconstruct these myths once they are firmly established. Kate Zebiri's "Orientalist Themes in Contemporary British Islamophobia" observes Islamophobia rooted in the intrinsic oriental themes found in British culture. Interviewing British converts to Islam and drawing from their experience, she assesses the British attitudes towards the Muslims with a focus on the issues of gender, violence, and foreignness. In "From Muhammad to Obama: Caricatures, Cartoons, and Stereotypes of Muslims," Peter Gottschalk and Gabriel Greenberg examine Islamophobia as reflected in the caricatures and

cartoons published by the Americans. Focusing on the delicacy of the satire and the pervasiveness of the negative images that are associated with Islam, they analyze numerous cartoons depicting Muslims or the Middle East while discussing the reactions of Muslims to some of the infamous ones. They conclude that the majority of the American cartoons bolstered Islamophobia in the United States.

The articles in this volume present excellent examples of overt or subtle Islamophobic discourses that are perceptible in politics, society, and culture of the West and expressed by individuals, institutions, political leaders, and sometimes governments. While attempting to shed light on the complex constituents of Islamophobia, this volume offers solutions to deal with this irrational fear deeply rooted in the West and its culture. In sum, this collection of essays is a welcome contribution to our understanding of Islamophobia, putting forward insightful analyses of this fear and the Muslim responses to it.

Murat Yaşar*

Prophetic Niche in the Virtuous City: The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought

Hikmet Yaman

Leiden-Boston: Brill, 2011, 316 sayfa.

İslâm düşüncesi ve İslâm düşüncesine özgü kavramlar hakkında son dönemde gerek Türkiye’de gerekse Batı’da çeşitli ve mukayeseli çalışmalar yapılmaktadır. Bu önemli çalışmalardan biri de Hikmet Yaman’ın *Prophetic Niche in the Virtuous City: The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought* adlı doktora çalışmasıdır. Yaman, eserinde İslâm düşüncesinin “klasik dönem” diye de adlandırılan erken döneminde hikmet kavramını, eklektik bir zeminde analitik bir şekilde tahlil etmiştir. Yazara göre hikmet, İslâm düşünce tarihi boyunca İslâm düşünürlerinin metinlerinde yaygın bir şekilde kullandıkları ortak bir kavramdır. Ayrıca bu kavram, insanın ulaşabileceği bütün bilgileri içerdiğinden dolayı İslâm bilim disiplinleri arasında karşılıklı etkileşimi sağlama niteliğine sahiptir. Yazar “Giriş” kısmında, erken dönem İslâm düşünürlerinin metinlerindeki teknik kavramların analizinin hem zor hem de

* University of Toronto, Department of Near and Middle Eastern Civilizations.

uzmanlık gerektiren bir durum olduğuna dikkat çekmekte, bu kavramların sözlük anlamları yanında farklı disiplinlerde kullanıldıkları mânaların çok iyi bilinmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hikmet kavramı da farklı disiplinlerde çok çeşitli anlamlara sahip olma niteliği gösteren bu tür kavramlar için iyi bir örnektir.

Yaman bu çalışmada Arapça sözlük, Kur'an tefsiri, tasavvuf ve İslâm felsefesi alanlarındaki literatürü temel alarak farklı disiplinlerin erken dönem bilimsel çalışmaları bağlamında hikmet kavramını araştırmaktadır. Gazzâlî (ö. 1111) dönemine kadar yazılmış birincil metinlerin esas alındığı çalışma, temelde hikmet kavramını ele almakla birlikte, hikmet kelimesiyle ilişkili olarak "ilm", "mârife", "akıl", "kalb" ve "fıkıh (anlamak)" gibi Kur'an'da bulunan epistemolojik kavramlara da işaret etmektedir. Yazar, hikmet kavramının modern dönemde bu düzeyde herhangi bir çalışmaya konu edilmediğini iddia etmektedir. Yazarın bu iddiası göz önüne alınarak çalışmanın bütününe bakıldığında, hikmet kavramının İslâm düşüncesinde bir dönüm noktası olma niteliğine sahip Gazzâlî öncesi döneme ait Arapça sözlüklerde, tefsir, tasavvuf ve felsefe literatüründe incelendiği ve söz konusu iddianın temellendirildiği göze çarpmaktadır.

Çalışma bir "Giriş" (s. 1-8), dört ana bölüm ve ana bölümlerin alt başlıklarıyla birlikte on iki bölümden oluşmaktadır. Öncelikle her bir bölümün içeriğinden söz edip daha sonra sonuç kısmında kitabın literatürdeki yeri üzerinde duracağız. Birinci Bölüm'de (s. 9-46) İslâm öncesi ve İslâm'ın ilk döneminde kelimenin birincil anlamlarını kanıtlayan sözlüklere dayanarak hikmetin tanımı ortaya konmaya çalışılır. Üç kısma ayrılan bu bölümde, ilk olarak Arapça sözlüklerde hikmet kelimesinin tanımının kapsamlı bir özeti sunulmakta, h-k-m kökünün anlamları ve değişimi analiz edilerek hikmet ile Batı dillerinde "bilgelik" mânasında kullanılan "wisdom" kelimesi arasındaki ilişki ele alınmakta; ikinci kısımda terminolojik sözlüklerde hikmet kelimesinin türevleri tartışılmakta ve son olarak da Batı bilim adamlarının değerlendirmelerine yer verilmektedir. Yazar, tefsir literatürüne dayalı olarak Kur'an'da hikmet kavramını analiz ettiği ikinci bölüme hazırlık niteliğinde birinci bölümde literatürü kullanırken, seçici ve belirli bir sıra düzenine göre davrandığını ifade etmektedir. Bundan dolayı da birinci bölümün ilk kısmında hikmet kavramının teknik mânasını verdiğini, ikinci kısımda da Kur'an sözlüğünü ve terminolojisini veren özel sözlükleri kullandığını belirtmektedir. Bu yüzden müellifin birinci bölümdeki sözlük analizini ikinci bölümün alt yapısı şeklinde de değerlendirebiliriz. Birinci bölümün son kısmında da daha çok ikincil literatüre dayalı olarak hikmet kavramının Batı dillerindeki karşılığı üzerinde durmuştur.

Çalışmanın “Erken Dönem Tefsîr Literatüründe Hikmet” başlığını taşıyan İkinci Bölüm’ünde (s. 47-99), hikmet kavramının Kur’an’daki mânaları üzerinde durulmaktadır. Bu bölümün başında yazar, hikmet kavramının Kur’an’da, on tanesi kitap kelimesiyle birlikte olmak üzere, yirmi defa geçtiğini, bunların da ya ilâhî inayetle ya da peygamberlikle ilişkili olduğunu, ayrıca erken dönem tefsir çalışmalarındaki hikmet kavramına ilişkin delilleri incelemenin gerekli olduğunu söylemektedir. Bu çerçevede ikinci bölümü üç kısma ayırmakta ve birinci kısımda genel olarak Kur’an’daki hikmet kavramının tanımlarına yer verirken, “Hikmet ve Peygamberler” başlığındaki ikinci kısımda hikmetin fıkıh (anlama), akıl, bilgi ve kitap gibi mânalarından hareketle Kur’an’da ismi geçen ve kendisine birtakım hikmetler verilen Hz. İbrâhim ve onun nesli, Hz. Dâvûd, Hz. İsâ, Lokman Hakîm ve Hz. Muhammed’den birtakım örnekler vererek hikmet kavramını analiz etmektedir. Bu bölümün üçüncü kısmında da, hikmet kelimesinin türevlerinden “hakîm” ve “hükm” kavramları ile ilgili bilgiler verilmektedir.

“Erken Dönem Sufi Literatüründe Hikmet” başlığını taşıyan Üçüncü Bölüm (s. 101-197) dört kısımdan oluşmaktadır. Yazar bu bölümün başında hem genel hem de özel olarak hikmet kavramıyla ilişkili olarak tasavvuf tarihinin arka planı hakkında bilgi vermekte ve öncelikle tasavvufa ilişkin kavramların bölüm boyunca ve genel olarak çalışma içinde bir bütünlük ve süreklilik taşıması için söz konusu kavramlar hakkında erken dönem sûfi literatüründe tarihsel, sistematik ve oldukça titiz bir çalışma yaptığını belirtmektedir. Bununla birlikte yazar, zikredilen kavramların sûfi literatürü bağlamında net bir şekilde ortaya konulmasının birtakım problemlerden dolayı neredeyse imkânsız olduğunun bilinciyle hareket etmekte ve söz konusu problemlerin başında erken dönem sûfi literatürüne ait çalışmaların orijinallerinin büyük çoğunluğunun günümüzde mevcut olmayışına işaret etmektedir. Ancak müellife göre sûfi literatüründe kullanılan lafız ve kavramlar hakkındaki bilgiyi, çoğunlukla farklı dillerde yapılan çalışmalardaki tefsir atıfları sağlamaktadır. Ayrıca yazar, düşünce tarihine ilişkin bir kavramın işaret ettiği anlamın semantik değişikliklerinin belirlenmesinin güç olduğuna dikkat çekmekte ve benzer durumun tasavvuf metinlerinde kullanılan diğer kavramlar için de söz konusu olduğunu söylemektedir. Hikmet kavramının sûfi düşünce için genel bir kavram olmasından dolayı, özellikle tasavvuf metinlerinde ilişkili olduğu diğer kavramlarla ilişkisinin en ince ayrıntısına kadar incelenmesi gerektiğini söyleyen yazar, ayrı bir başlık halinde bu bölümün son kısmında hikmet kavramını ilişkili olduğu kavramlarla birlikte değerlendirmektedir.

Müellif, tasavvufî kavramların müphemliğinin ortadan kaldırılabilmesi için belirlenmesi gereken birtakım problemleri zikretmektedir. Bunları mad-

deler halinde şu şekilde zikredebiliriz: a) Erken dönem eserlerin yazarının bir kelimeyi teknik anlamda ya da her bir örnekte genel anlamda kullanıp kullanmadığının belirlenmesi için birçok pasajda kelimenin kullanımları arasındaki farkın nasıl ortaya çıkarılabileceğidir. b) Diğer bir önemli noktada yazılan veya konuşulan her tasavvufî ifadenin mânâsının sūfînin niyetiyle ve eylemiyle eşleştirilmesi problemidir. Zira sūfînin yaşadığı durum ona özgüdür ve onun akli düşüncesinin yanı sıra, duygusal fikri için de bir vasıta olarak ortaya çıkar. Bir sūfî perspektifinden söz konusu kavramları onun kabulünün ve değerlendirmesinin ne olduğunu bilmek mâkul olarak imkânsızdır. Dolayısıyla Yaman'ın belirttiği gibi, bu ekole mensup düşünürlerin yaşadığı özel hallerin sözcüklerle ifade edilmesinin zorluğundan dolayı, tasavvufî kavramların ifade ettiği mânâların belirginleşmesi güçleşmektedir. c) Erken dönem sūfî terminolojisinin incelenmesindeki diğer bir zorluk da Serrâc (ö. 988), Kelâbâzî (ö. 990), Mekkî (ö. 996), Ebû Nuaym (ö. 1039), Hücvârî (ö. 1072) ve Attâr (ö. 1229) gibi yazarların çalışmalarında bulunan birçok doktrin ve kavramın açıklanması ve tanımındaki hakikattir. Çünkü zikredilen yazarlar kendi döneminin dilini ve terminolojisini kullanmışlardır. Bu yüzden de onların kategorileri, erken dönem sūfî düşünürlerin kullandıkları teknik terim ve ifadelerden çok çağdaşlarının linguistik kurallarının terimleri hakkında bilgi vermektedir.

Müellif, metodoloji ve tasavvuf metinleriyle ilgili zikrettiği problemlerden dolayı erken dönem sūfîlerin tasvirleri ve doktrinleri hakkında kategorik açıklamalar yapmaya aşırı derece eğilemediğini, fakat bununla birlikte "Kalb İlmi" ('ilm'ül-kulûb) ve "mâ'rife" gibi orjinal kavramları Hasan el-Basrî (ö. 728) ve Zünnûn el-Mısırî'ye (ö. 861) kadar geri giderek kronolojik olarak ve dikkatli bir şekilde irdelediğini belirtmektedir. Ayrıca bir bütün olarak bu bölümde, Yaman'ın hikmet kavramını erken dönem sūfî literatüründe ilim, mâ'rife, akıl, kalb ve fıkıh kavramlarıyla ilişkili olarak epistemolojik yapıları bağlamında incelediği görülmektedir. Ancak Yaman'ın da dikkat çekerek vurguladığı gibi, ne yazık ki erken döneme ait pek çok metnin orijinalinin kaybolmuş ve mevcut olanların da çok azı neşredilmiştir. Neşredilmiş olanların bazılarının nispetleri de şüphelidir. Bundan dolayı bu çalışmanın ana kaynakları büyük ölçüde VIII. yüzyılda yaşamış yazarlara ait tefsir risâlelerinden oluşmaktadır.

Kur'an'ın tasavvufî yorumunda en eski ve belli başlı açıklamaları için özel olarak ve sıklıkla iki isim ön plana çıkmaktadır. Bunlar Hasan el-Basrî ve Câ'fer es-Sâdık'tır (ö. 765). Tasavvufî literatürün gelişmesinde onların önemli bir konumda bulunmasından dolayı her ikisinin de bireysel olarak kapsamlı bir şekilde incelenmesi zorunludur. Bu düşünceden hareketle ki-

tabın Üçüncü Bölüm'ünün ilk kısmı yukarıda zikredilen sûfilere ayrılmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında erken dönem tasavvufi tefsir çalışmalarında hikmet kavramı tartışılmış, üçüncü kısmında ise Hâris el-Muhâsibî (ö. 857), Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 910), Tirmizî ve Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 996) gibi erken dönem tasavvuf düşünürlerinin kitaplarında ve risâlelerinde diğer tasavvufi kavramlarla birlikte hikmet kavramı ele alınarak birtakım kavramsal mukayeseler yapılmıştır. Bu bölümün son kısmında ise yukarıda da ifade edildiği gibi, hikmet kavramının literatüründe kavramsal anlamları üzerinde durularak hikmetin değerine işaret edilmiştir.

Eserin Dördüncü Bölüm'ünde (s. 199-267) erken dönem felsefe literatüründe hikmet kavramı ele alınmaktadır. Bu bölümde, genel olarak ilk müslüman filozofların eserlerindeki hikmet kavramı ve ilişkili olduğu diğer kavramlar üzerinde durulmuş ve hikmetin felsefe ve bilimle olan ilişkisi analiz edilmiştir. Öncelikle ilk felsefi nitelikli eserlerden hareketle, Yunan felsefe geleneğindeki hikmet kavramı irdelenerek kavramın uzantıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bölümün başında müellif, hikmet kavramının Yunan felsefe geleneğindeki önemine işaret ederek söz konusu kavramın Yunan felsefe geleneğine ait eserlerin Arapça'ya tercümesi yoluyla İslâm bilim dünyasına girdiğini ve dolayısıyla müslüman filozofların da Yunan felsefe geleneğinden intikal eden "hikmet" ile "Kur'anî hikmet" öğretisini harmanlayarak yeniden yorumladıklarını söylemektedir. Bu bağlamda müslüman filozofların hikmet öğretisinin, biri içinde buldukları teoloji anlayışının gereği olarak gelişen peygamberlikle ve kutsalla ilişkili, diğeri de felsefi veya aklî olmak üzere iki temel kaynağının olduğu göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla kitabın yazarına göre İslâm filozoflarının hikmet kavramına ilişkin görüşleri, öncelikle İslâm öncesi felsefe dünyasındaki hikmet tasavvurunun analizinden sonra incelenmelidir.

Dördüncü Bölüm'ün ilk kısmında, İslâm öncesi felsefe dünyasında, özellikle Yunan felsefesinde hikmet kavramının ifade ettiği anlamlar üzerinde durulmaktadır. İslâm felsefesi metinlerinde hikmet kavramı etrafında iki Kur'anî tasvir de ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Yunan felsefesi geleneğinin başlangıç dönemiyle, yani Pre-Sokratik dönemle, diğeri de Hermes ile birlikte açığa çıkmaktadır. Müellif bu çerçevede İslâm öncesi felsefe dünyasında hikmet kavramını hikmetin beş dayanağı şeklinde de nitelendirdiği Empedokles, Pythagoras, Sokrates, Platon ve Aristoteles'in düşünce sistemlerindeki mânalarından ve "filozofların babası" (Father of The Hukamâ) şeklinde adlandırılan Hermes'ten hareketle incelemektedir. Yunan felsefe geleneğinde hikmet anlamındaki "sophia" kelimesi ilk dönem tercüme edilen eserlerde Arapça'ya felsefe olarak intikal etmiştir. İlk dönem müslüman

tarihçiler “hikmet sevgisi” anlamındaki felsefe kelimesinin aynı zamanda bilim mânasında da kullanıldığını ve dolayısıyla mantık, matematik, fizik, metafizik ve siyâset bilimi olmak üzere diğer bilimlere de kapsadığını ifade etmektedirler. Yazar, Âmirî'nin (ö. 992) ve Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 934) eserlerinde olduğu gibi İlk dönem İslâm felsefesi metinlerinde Yunan felsefe geleneğindeki hikmetle ilgili birtakım örneklerin yer aldığı ve dolayısıyla söz konusu bu metinlerde hikmetin bilim ve felsefe ile ilişkisinin ortaya çıktığını belirtmektedir. Yazarın ifadesine göre, Âmirî Empedokles, Pythagoras, Sokrates, Platon, Aristoteles ve Galen gibi Yunan filozoflarının hikmet kavramına çeşitli şekillerde katkılarından söz etmektedir. Örneğin, Galen tabiptir; fakat o daha çok “hakim” şeklinde anılmaktadır. Bu ise, o dönemde “sophia” kelimesinin bilgelik anlamında, yani hikmet mânasında kullanılmasıyla ilgili bir durumdur. Dolayısıyla bu şekildeki bir adlandırma, yukarıda zikredilen düşünürlerin “filozof” kimliği yanı sıra, “bilim adamı” kimliğini de vurgulamaktadır. Bu bölümde ayrıca yazar, hikmet kavramının Yunan felsefe geleneğinde diğer bilimlerle olduğu gibi din ve ahlâk disiplinleriyle de çok yakın bir ilişkisinin söz konusu olduğunu tartışmaktadır. Zikredilen ilişki ise hem Pythagoras'ın ruh görüşünde hem Sokrates'in hikmet öğretisinde hem de Platon ve Aristoteles'in ahlâk anlayışında ortaya çıkmaktadır.

Yaman, ilk dönem İslâm felsefesine ilişkin kaynaklarda hikmetin temel kaynağı olarak “Hermes” figürünün geçtiğini ifade eder. Hermes, Kur'an'da İdrîs peygamber olarak anılan; ancak bununla birlikte felsefe ve din arasındaki tarihî bağlantıyı da sağlayan anahtar bir figürdür. Bu yüzden Hermes, ilk dönem İslâm felsefesi tarihine ilişkin eserlerde filozofların atası şeklinde tarif edilmektedir. Dolayısıyla Hermes, kendi şahsında hem bütün bilgileri hem de peygamberliğe ilişkin inanç bilgilerini toplamıştır. Böylesi bir kombine de bütün olarak Yunan bilim ve felsefesinin İslâm düşünce dünyasına girmesine ve müslüman düşünürlerin, kendi peygamberî gelenekleri içinde bu tür bir entelektüel geleneği kabul etmelerine olanak sağlamıştır. Bu tür Hermes düşüncesi Câbir b. Hayyân (ö. 800), Ebû Bekir Zekeriyâ er-Râzî'nin (ö. 925) çalışmalarının yanı sıra, Sühreverdî'nin (ö. 1191) *hikmetü'l-işrâk* anlayışında ortaya çıkmaktadır.

Dördüncü bölümün ikinci kısmında Yunan felsefesi geleneğini benimseyerek düşünce sistemini geliştiren, Meşşâî felsefe ekolüne mensup İslâm felsefesinin üç büyük filozofu olan Kindî (ö. 870), Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ'nın (ö. 1037) hikmet kavramına ilişkin görüşleri filozofların orijinal eserlerinden hareketle incelenmektedir. Genel olarak bu bölümde yazar, İslâm filozofların hikmet kavramını felsefe yerine kullandıklarından söz etmekte ve bu bağlamda da Kindî'nin felsefe tanımına, Fârâbî'nin özellikle ahlâk felsefesinde

“saadet” mânasında, epistemolojide “en mükemmel bilgi” şeklinde ayrı bir yer vermesine ve İbn Sînâ’nın hikmet kavramını genel olarak bütün felsefesinde yer vermesine, özellikle metafizikte kullanımına dikkat çekmektedir. Bütün olarak eserin bu kısmına bakıldığında zikredilen filozofların felsefelerini açık bir şekilde İslâmî hikmet olarak belirledikleri ve dolayısıyla yazarın da onların hikmete bir üst disiplin olarak ilimler sınıflamasında özel bir yer vermeleri vurgulanmış olsa da özellikle hikmetin metafizikle ilişki üzerinde yoğunlaştırıldığı görülmektedir.

Kitabın ana bölümlerinin her biriyle ilgili ulaşılan sonuçların özet halinde verildiği “Sonuç” (s. 269-271) kısmıyla biten çalışmanın bütününe bakıldığında, hikmet kavramının hem Arapça ve Kur’an’la ilgili sözlüklerde hem farklı disiplinlerde sistematik bir şekilde irdelendiği görülmektedir. Gerek literatür gerekse içerik bakımından oldukça hacimli olan çalışma, İslâm düşüncesine ilişkin temel kavramlardan biri olan hikmeti mukayeseli bir şekilde incelediğinden, İslâm düşüncesi geleneğine ait literatürde özgün bir değer taşımakla birlikte, önemli bir boşluğu da doldurmaktadır. Ayrıca teknik olarak kitabın sistematigi oldukça dikkat çekmektedir. Bu bağlamda eserin dört ana bölüme, her bir bölümün sistematik olarak alt bölümlere ayrılması ve ayrıca her bir bölümün başında bölümün genel muhtevası hakkında bilgi veren “Giriş” kısmının yer alması çalışmaya orijinal bir nitelik kazandırmaktadır. Bununla birlikte eserin “Sonuç” kısmında, çalışmada ulaşılan sonuçlarla ilgili değerlendirme yapılmayıp sadece özet verilmesi, böylesi kıymetli bir çalışmaya gölge düşürmektedir. Sonuç olarak hikmet kavramının farklı disiplinlerde mukayeseli bir şekilde ele alıp inceleyen bu çalışma, İslâm düşünce geleneğine ilişkin literatürde önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Böylesi değerli bir çalışmanın en kısa zaman diliminde Türkçe’ye kazandırılması temennisiyle...

Hatice Toksöz*

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Sosyal Değişme, Kadın ve Din

Ali Coşkun

İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, 198 sayfa.

Mekânsal ya da zamansal sosyal değişme sosyolojinin önemli konularındandır. Sebepleri ve sonuçları bakımından da oldukça karmaşık olgular ve süreçlerle ilişkili olan sosyal değişme konusunda tarih, felsefe ve daha birçok bilim dalının doküman ve verileri sosyolojiye kaynaklık etmektedir. Bir yandan birçok kurum ve olgu sosyal değişmeye sebep olurken, diğer yandan sosyal değişme süreci, bu kurum ve olguları yapı ve fonksiyonları bakımından değiştirip dönüştürebilmektedir.

Bu bağlamda kadının sosyal konumunun tarihî süreç içinde ya da toplumdan topluma değişmesi, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren sosyal bilimlerin önemli konuları arasında yerini almıştır. Kadının konumunun değişim göstermesi tüm sosyal değişmelerde olduğu gibi, toplumsal veya toplum dışı faktörlerle belirlenmektedir. Şüphesiz belirleyici unsurlardan biri de dindir. Din hem öğretisinde hem de şekillendirdiği kültürlerde ve toplumlarda kadının konumunu etkilemenin yanı sıra bu konumun değişmesine veya muhafazasına da yön vermektedir.

Ali Coşkun, *Sosyal Değişme Kadın ve Din* adlı eserinde, kadının din ve sosyal değişme açısından konumunu ve ilişkisini incelemiştir. “Giriş” dışında on beş bölümden oluşan eserde, günümüzde kadın ile ilgili konuların çok tartışılması ve araştırılmasında sosyal değişmenin rolü ele alınmakta, ayrıca kadın meselesinin hem toplumdan topluma hem de aynı toplum içinde zamana göre farklılaştığına dikkat çekilmektedir.

Yazar eserin “Giriş”inde (s. 11-19) araştırmanın yöntemi ve hipotezlerinin yanı sıra bu alanda yapılan çalışmalar hakkında kısa literatür değerlendirmesinde bulunur. Ayrıca araştırmanın temel kavramlarından “sosyal değişme”yi tanımlayarak, sosyal değişme kuramları hakkında kısa açıklamalar yapar. Burada sosyal değişmeye etki eden faktörler belirtilmekte, bilhassa son zamanlarda sosyal değişmenin en önemli etkenlerinden olan medyaya dikkat çekilmektedir. Toplumda sosyal değişmelerin ilk olarak kadın ve aileyi etkilediği, yine bilinçli sosyal değişme hareketlerinde de kadının değişimin baş aktörü olduğu hatırlatılmaktadır.

Coşkun çalışmasında din ile sosyal değişme arasındaki ilişkinin iki yönü üzerinde durur. Buna göre din bazen toplumsal değişimin motor gücü, ba-

zen de sosyal değişimi engelleyen bir faktör olabilmektedir. Öte yandan sosyal değişim dini olumsuz yönde etkileyebileceği gibi etkinin yönü olumlu da olabilmektedir.

Coşkun ayrıca, kadının tarihsel süreçteki sosyo-kültürel konumunu anlaşılır kılmak amacıyla tarih yazıcılığı içinde kadının yerini ele alır. Yazar önce, tarih yazımı içinde kadınların yer almamasını, kadının sosyal hayatta bulunmamasına değil, tarih yazımında sözlü kaynağa önem verilmeyerek belgelere dayalı kaynak oluşturulmasına bağlayan feminist yaklaşımı tahlil eder. 1960'lı yılların sonuna doğru gündeme gelen feminis tarih yazımına göre, II. Dünya Savaşı'nda savaşa giden erkeklerin yerine çalışmaya başlayan kadınların savaş bittikten sonra da işlerini erkeklere devretmek istememeleri ve gitgide kamusal alanda kendilerine yer edinme ve hak talep etme çabalarında oluşları, artık dönemin tarih yazıcılarını kadınları tarihsel ve toplumsal değişim ve dönüşümlerin önemli bir öznesi olarak görmelerini zorunlu kılmıştır. Coşkun, feminist yazarların bu değerlendirmelerini ele aldıktan sonra, genel bir bakış ile tarih biliminin belli bir döneme kadar çoğunlukla savaşlar tarihinden ibaret olduğunu, bu nedenle aslında sadece kadınların değil sıradan halkın ya da gündelik yaşamların tarih yazımında yer bulmadığını ifade ederek feminist yoruma katılmadığını ortaya koyar.

Yazar çalışmanın bundan sonraki bölümlerini dört ana konu etrafında planlamaktadır. Bunlar mitolojide ve İlkçağ toplumlarında kadın, Tevrat ve İncil'de kadın ve İslâm'da kadın. Ancak bu arada ilahi dinlerde kadın konusu ele alınırken ilk aşamada kutsal kitaplarda kadın söylemi betimlenmiş, ardından bu ilahi dinlerin kültürü ile şekillenen toplumlarda kadının konumu irdelenmeye başlanmıştır. Yani İncil ve Tevrat'ta kadın imgesine değinildikten sonra bu kitapların kültür ve medeniyetlerine kaynaklık etmiş olduğu Batı toplumlarında kadının konumu incelenmiş, yine Kur'ân'da kadın meselesi izah edildikten sonra Hz. Peygamberin döneminden Osmanlı'ya, oradan Cumhuriyet'e kadar Müslüman toplumlarda kadının konumunun değişim ve dönüşümü takip edilmiştir. Kısaca diyebiliriz ki dinlerde kadının yeri ve din sosyal değişim ilişkisi bağlamında kadının konumu yalnızca kutsal metinlerle sınırlı bırakılmamış uygulamada ve gündelik toplumsal yaşamdaki durum da ele alınmak suretiyle bir yöntem takip edilmiştir. Kadının toplumdaki yeri ile ilgili bu tarihsel süreçler konunun uzmanlarının araştırmalarından alıntılarla desteklenmiştir.

Mitolojide kadının nasıl bir betimleme ile yer aldığı kültürel feminizmin teorisyenlerinden J. J. Bachofen'in ve E. Cady Stanton'un öncülük ettiği ve XIX. yüzyılda taraftar bulan "anaerkillik teorisi" bağlamında açıklanmıştır. Ancak eserde, bu düşüncedeki yazarların elinde tam olarak anaerkillik bir dö-

nem varsa bile ne zaman başlayıp ne kadar sürdüğü ve ne zaman yerini ataerkilliğe bıraktığı konusunda bir takım arkeolojik deliller bulunsa bile kesin bilgilerin bulunmadığını ifade etmektedir.

Yazar, J. J. Bachofen'in ve E. Cady Stanton'un görüşlerinin temelde Hıristiyanlık'ta Tanrı imgesinin eril oluşuna ve kutsal metinlerde kadının hep erkekten aşağı ve sonra zikredildiğine tepki gösterildiği ve böylelikle kadın tanrıçaların bulunduğu ve kadınların mutlak hâkim olduğu bir dönemin bulunduğunu iddia ederek anaerkillik teorisini geliştirdiklerini açıklamaktadır. Anaerkil dönemler ile ilgili ayrıntılı bilgiler aynı teorinin savunucularından Merlin Stone'un çalışması esas alınarak sunulmaktadır. Buna göre Mısır'da, Sümer'de, Babil'de Hititlerde kadının hem toplumdaki yüksek konumundan, hem de inanışlarda kadın tanrıçaların varlığından yola çıkılarak anaerkil topluluklardan bahsedilebilmektedir. Fakat paleolitik ve neolitik dönemdeki kadının yüksek konumu Eski Yunan ve Roma'ya gelindikçe gerilemiştir.

Coşkun Tevrat ve İncil'deki kadın ile ilgili hükümleri yorumlarken dönemin sosyal yapısının metinlere yansıdığı gerçeğine dikkat çekmektedir. Buna göre, Yahudi örfünün kadına yönelik sert ve olumsuz tutumu Tevrat metinlerine yansımıştır. Yazar bu bağlamda aslında İlk ve Ortaçağ toplumlarında kadının sosyal hayatta ağırlık kazanmamasını yorumlarken, o dönem toplumlarının savaşçı olmaları ve kadınların savaşlardaki etkisinin sınırlı oluşunun göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtir. Tevrat'ta Hz. Musa'nın nüfus sayımı yaptığında kadınların sayılmamış olması bu durumu özetleyen mühim bir örnektir. Coşkun bu örneği, o dönemde nüfus sayımının devletin planlama stratejileri için değil savaşlara asker temini için yapılmasıyla açıklar.

Batılı kadının sosyal tarihine de kısaca değinen yazar, XVI. ve XVII. yüzyıllarda kadına baskıların arttığı, evde erkeklere tabi bir hayat yaşadıkları, çalışan kadınların ise erkeklerin ücretinin yarısını alabildiklerini, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda feodal ekonomiden sanayiye geçiş sürecinde de kadınların giderek artan oranda eve mahkûm edildiği Chantal Quelquejay ve Lemercier'in yorumları ile birlikte aktarmaktadır.

Batı'da Fransız İhtilali kadın hakları bakımından bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Yazar bu dönemden itibaren tüm Avrupa'da kadınların olumsuz çalışma koşullarına karşı örgütlenerek sendikalaştığını ve eğitimde eşit haklar talep etmeye başladıklarını belirtmektedir. XIX. yüzyılda kadınlar üniversitede okuma hakkı elde etmişlerdir. Tabi bu süreçte kadınlara çeşitli baskı ve haksızlıklar da devam etmiştir. Yazar bunlardan örnekler de takdim etmektedir. Yine XIX. yüzyıldan itibaren Anglo-Sakson ülkelerinde, Fransa'da ve Kanada'da kadınların eğitim, çalışma vb haklarını savunan femi-

nist hareketler ortaya çıkmıştır. Yazar Batı'da bilhassa İngiltere, Fransa, Kanada, Amerika, Almanya gibi ülkelerde ortaya çıkan başlıca kadın hareketlerini ve faaliyetlerini kısaca tanıtmaktadır. Yine yapılan faaliyetler sonucunda bu ülkelerde kadın hakları konusunda yaşanan gelişme, yasal ve toplumsal ilerlemeler açıklanmaktadır. Yazar bu süreci anlatmakla, kadınların haklarını ve toplumdaki konumlarını iyileştirmek için büyük çabaların gösterildiğini ve yine bu süreçte ne türlü sosyal değişimlerin yaşandığını ve kadın konusunun bu değişimleri yönlendirmede önemli bir unsur olduğunu gözler önüne sermek amacıyla olduğunu belirtmektedir.

Coşkun, eserinin bundan sonraki bölümlerinde İslâm'da kadının tarihini konunun sınırları dâhilinde incelemektedir. Bu süreci, Câhiliye döneminden başlayarak, Kuran'da kadın, Peygamberin hayatı, Râşid halifeler dönemi, Selçuklu ve Osmanlı ve son olarak Türkiye Cumhuriyeti dönemini de dâhil ederek İslâm toplumlarında kadının konumu ve yaşanan değişim sürecini ele almaktadır.

Yazar Câhiliye döneminde kadının konumunu ilgili kaynaklardan yararlanarak okura sunmaktadır. Buna göre cahiliye döneminde kadının konumunun tekil bir bakış açısıyla değerlendirilemeyeceği anlaşılmaktadır. O dönemde de kadınlar arasında sınıfsal farklar bulunmakta, alt tabakadaki kız çocukları diri diri toprağa gömülürken, üst tabakada soylu ailelerde mesela Hz. Hatice gibi ticaretle ilgilenen kadınlar bile bulunmaktadır. Ancak genel bir bakışla Arap toplumunun aslında o dönemde neredeyse tüm toplumlar da olduğu gibi ataerkil olduğu görülmektedir.

Coşkun, Tevrat ve İncil'e göre Hz. Havvâ'nın insanın cennetten kovulmasının sebebi olarak gösterilmesine rağmen Kur'an'da ilk günahı Hz. Âdem ve Havvâ'nın birlikte sorumluluğunun söz konusu olduğunu belirtmektedir. Yine Kur'an'da Hz. Nuh'un ve Hz. Lut'un eşleri inkârlarından dolayı ibret alınması gereken kadınlar olarak takdim edilirken, Hz. Meryem ve Firavun'un eşi Hz. Asiye ise örnek alınması gereken kadınlar olarak zikredilmektedir. Yazar Kur'an'da kadının şahitliği veya miras meselesi ile ilgili hükümlerin ise, câhiliye toplumundaki duruma kıyasla kadının konumunu yükseltici niteliğine dikkat çekmektedir. Öte yandan yazar, Peygamber döneminde kadına tanınan sosyal haklarının, sosyal alanlarda görünürlüklerinin ve özgürlüklerinin peygamberden sonra ihlal edildiğini yani İslâm toplumunda kadının sosyal konumunun Kur'an ve sünnette hedeflenen tarzda sürdürülmediğini belirtmektedir.

Yazar "İslâm Tarihi'nde Kadınlar" bölümünde (s. 132-137) Râşid halifeler döneminden itibaren kadınların haksızlıklara uğradığına dair örnekler bulunmakla birlikte, birçok ilim dalında başarı gösteren kadınlardan örnekler

vermektedir. Yine Bahriye Üçok'un çalışmasına atıfta bulunarak İslâm coğrafyasında yöneticilik yapmış olan kadınlardan bahsedilmektedir Coşkun, bu tarihsel süreçten şöyle bir sonuç çıkarmaktadır: "Müslüman kadınlar peygamber devrindeki rahatlıklarını daha sonra erkek egemen toplumun baskısıyla yitirmiş olsalar da asla Avrupa'daki kadar kötü bir duruma düşmüş değillerdir." (s. 147). Yazar halifeler döneminden XIX. yüzyıla kadar sosyal hayatta görünen ve ilimle uğraşan kadınların genellikle entelijansiyaya mensup olduğuna da dikkatlerimizi çekmektedir.

Kitapta, İslâm'dan önceki Türk toplumunda ailenin demokrat bir yapıya sahip olduğunu ve kadınların erkeklerle birlikte iktisadi faaliyetlerde bulunduğu aktarılmaktadır. Yine Selçuklu döneminde bir tür sivil ve iktisadi örgüt olan Bâciyân-ı Rûm adlı teşkilatın, kadınların sosyal hayatta aktif olduklarına dair bir işaret olarak sunulmuştur.

Coşkun, Osmanlı Devleti'ne gelince kadının ekonomi de dâhil hemen her sahada etkin olduklarını konu ile ilgili kaynaklardan aktardığı örneklerle açıklamaktadır. Osmanlı döneminde kadınların nispeten uzak kaldığı alanın eğitim olduğuna da yazar dikkatleri çekmektedir. Kız çocukları sadece Sıbyan Mektepleri'ne gitmekteydiler. Ancak elit tabakaya mensup kadınlar babalarının sağladığı özel hocalarla eğitimlerine devam etmekteydiler. Böylelikle şair ve yazar çok sayıda kadın yetişmiştir. Bunlara örnek olarak yazar hukukçu bir devlet adamı olan Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye hanımın çalışmaları ile ilgili bilgiler vermektedir. Yine bu dönemde kadın yazarların kadın hakları, İslâm'da kadın meselesi gibi konularda yapılan tartışmalarından örnekler sunulmuştur.

Yazar Cumhuriyet döneminde kadının konumuna tahsis ettiği bölümde (s. 174-178), Cumhuriyetin ilanı ile birlikte kadınlara verilen haklardan bahsetmektedir. İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi bunlardan bazılarıdır. Ancak yazar, tarih boyunca olduğu gibi, bu dönemde de kadının yine bazı ideolojileri savunmanın aracı konumuna getirildiğine dikkat çeker.

Coşkun çalışmasının son bölümünde (s. 178-189) din ve kadın meselesinin Türkiye'de aydın kadınlar tarafından değerlendirilmesini takdim etmek amacıyla bu konuda yapılmış bir araştırmayı örnek vererek deneysel bir şekilde açıklamaktadır.

Eserde eksiklik olarak addedilebilecek husus ise Emeviler ve Abbasiler döneminde kadının sosyo-kültürel konumu hakkında malumat ve değerlendirmelerde bulunulmamasıdır. Ancak bunun nedeni olarak o dönemleri yansıtmak kaynaklara ulaşılabilmesi düşünülebilir.

Sonuç itibariyle sosyal değişme ekseninde din ve kadın ilişkisi gibi karmaşık ve birçok bilim alanından yararlanılarak ele alınabilecek bir konuyu nirengi noktalarına vurgu ile ve tarihsel örneklerle öz bir şekilde takdim etmesi bakımından eser alandaki araştırmacılara yön verebilecek bir çalışma niteliğindedir. Ancak günümüzde kadın-din ilişkisinin geldiğı boyutun, sosyal değişme süreçleri de takip edilerek saha araştırmalarıyla zenginleştirilmesine ihtiyaç vardır. Eser teorik bir zemin sağlamak bakımından bu tür çalışmalara da öncülük edebilecek niteliktedir.

Nebile Özmen*

* Dr., Din Sosyolojisi.